

Michał P. Wiśniewski

Lapidaria. Zapomniane cmentarze Pomorza i Kujaw

Cmentarze dawnych wsi olęderskich w dolinie Wisły w województwie kujawsko-pomorskim. Stan zachowania i działania ratunkowe

Ostatnie ćwierćwiecze przyniosło wiele interesujących opracowań dotyczących różnych aspektów osadnictwa olęderskiego, zwłaszcza związanych ze społecznością menonicką. W bibliografii przedmiotu dominują zagadnienia historyczne, geograficzne, prawne, związane z architekturą i religią. Tematyka olędrów, często niesłusznie utożsamianych wyłącznie z menonitami, doczekała się także popularyzacji w postaci menonickich szlaków turystycznych, wystaw muzealnych i fotograficznych, skansenów, a nawet festiwali kulinarnych. Jednym słowem trwa moda na menonitów. Niestety, prawie kompletnym milczeniem pomija się przy tym problematykę cmentarzy dawnych wsi olęderskich z terenu województwa kujawsko-pomorskiego.

Poza artykułem Andrzeja Mietza traktującym o cmentarzach protestanckich doliny Wisły w okolicy Chełmna¹ i pracą magisterską Anny Zglińskiej przybliżającą cmentarze ewangelickie gminy Czernikowo², położone na omawianym obszarze cmentarze olęderskie nie doczekały się szczegółowych opracowań. Miejsca spoczynku olędrów i ich potomków często zredukowane zostały do roli lokalnej ciekawostki krajoznawczej bądź do jeszcze jednej pozycji w ewidencji zabytków. Jedynym dokumentem potwierdzającym ich istnienie jest zwykle pobieżnie wypełniona karta cmentarza w dokumentacji wojewódzkiego konserwatora zabytków³. Pomimo faktu, że w świadomości lokalnych władz

¹ A. Mietz, *Wiejskie cmentarze protestanckie w dolinie Wisły pod Chełmnem w XVII–XVIII w. Katalog cmentarzy*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 11: 1994, s. 175–203.

² A. Zglińska, *Cmentarze ewangelickie gminy Czernikowo*, mps pracy magisterskiej w zbiorach Wydziału Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2010.

³ Akcję ewidencjonowania za pomocą karty cmentarza rozpoczęto w 1980 r. Na dobre prace ruszyły dopiero po stanie wojennym. Patrz: E. Baniukiewicz, *Pojęcie cmentarza. Działania konserwatorskie*, „Studia i Materiały. Cmentarze”, t. 1: 1994, nr 4, s. 21–26.

potrzeba ochrony olęderskiego dziedzictwa architektonicznego została w większości zaakceptowana albo przynajmniej zauważona jako walor sprzyjający rozwojowi turystyki, to jednak podobnego podejścia zabrakło w stosunku do cmentarzy. Nadal, w ponad połowie przypadków, traktuje się je jako obiekty niechciane – „poniemiecki” kłopot przypominający o trudnej przeszłości. Tym bardziej dotkliwy jest niemal zupełny brak opracowań poświęconych cmentarzom olęderskim, zasługującym wszak na omówienie nie tylko od strony historycznej i społecznej, ale także artystycznej i konserwatorskiej. W tej sytuacji autor niniejszego artykułu zmuszony jest bazować głównie na własnych spostrzeżeniach, poprzedzonych solidnymi badaniami terenowymi, mając jednocześnie świadomość, że poniższa próba przybliżenia omawianego zagadnienia ma charakter przybliżeniowy.

Na terenie województwa kujawsko-pomorskiego udało się jak dotąd zindeksować 1780 zapomnianych cmentarzy, spośród których 78% stanowią cmentarze protestanckie⁴. Istotną częścią składową tej swoistej „ewangelickiej atlantydy” są cmentarze wsi założonych bądź zasiedlonych w dolinie Wisły przez protestanckich przybyszów na prawie olęderskim. Przy ich zliczaniu kierowano się następującymi założeniami:

1. Uwzględniono cmentarze znajdujące się w granicach województwa kujawsko-pomorskiego na terenie szeroko rozumianej doliny Wisły od 653 km po 859 km biegu rzeki w zasięgu poszczególnych mezoregionów Doliny Dolnej Wisły oraz odpowiednich części Kotliny Toruńskiej i Kotliny Płockiej⁵.
2. Za cmentarze olęderskie uznano cmentarze protestanckie wsi założonych lub zasiedlonych na prawie olęderskim, nie wyodrębniając osobnej kategorii cmentarzy menonickich. Wynika to z obserwacji, że cmentarze zakładane przez menonitów z czasem stawały się cmentarzami ewangelicko-unijnymi (w dawnym zaborze pruskim) albo ewangelicko-augsburskimi

⁴ Stan z 30.11.2016. Informacje o zindeksowanych cmentarzach, w tym szczegółowe wyliczenia statystyczne dotyczące poszczególnych gmin dostępne są w internetowej bazie danych zapomnianych cmentarzy województwa kujawsko-pomorskiego: <http://lapidaria.wikidot.com>.

⁵ W przypadku południowego zasięgu Kotliny Toruńskiej brano pod uwagę jedynie miejscowości bezpośrednio sąsiadujące z Wisłą bądź leżące w niżej położonych obszarach zalewowych, dlatego przy wydzieleniu grupy cmentarzy olęderskich pominięto wyżej położony obszar Puszczy Bydgoskiej. Analogicznie postąpiono dla leżącej w granicach województwa kujawsko-pomorskiego części Kotliny Płockiej, tj. wyłączono z obszaru badań wsie leżące na terenie lasów Gostynińsko-Włocławskiego Parku Krajobrazowego. Definicje i zasięg poszczególnych krain geograficznych w oparciu o J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2000, s. 86–91, 130–134.

(w dawnym zaborze rosyjskim)⁶. Z tego powodu, a także z uwagi na brak (poza nielicznymi wyjątkami) jednoznacznych dowodów na założenie danego cmentarza przez menonitów, autor używa w odniesieniu do cmentarzy olęderskich terminów „cmentarz protestancki” lub, w uzasadnionych przypadkach, „cmentarz menonicko-ewangelicki”.

3. Nie wzięto pod uwagę cmentarzy położonych na terenie wsi nieolęderskich, cmentarzy położonych na obszarze miast (w granicach sprzed 1920 r.) oraz cmentarzy rodowych i nieprotestanckich.
4. Uwzględniono pierwotne cmentarze wiejskie znajdujące się na obszarach wsi przyłączonych do miast po 1920 r.

Ostatecznie otrzymano liczbę 124 cmentarzy spełniających powyższe kryteria. Wyniki zbiorcze dla poszczególnych powiatów przedstawiono w poniższej tabeli, zaś pełną listę cmentarzy zamieszczono w zestawieniu na końcu artykułu. Zaskakująca okazuje się być stosunkowo wysoka liczba cmentarzy w powiecie toruńskim, przewyższająca dane uzyskane dla powiatu chełmińskiego, bardziej kojarzonego z osadnictwem olęderskim.

Tabela 1. Cmentarze dawnych wsi olęderskich na terenie województwa kujawsko-pomorskiego

Lp.	Powiat	Ilość
1	świecki	32
2	grudziądzki	22 (18 + 4 w m. Grudziądz)
3	toruński	22 (20 + 2 w m. Toruń)
4	chełmiński	18
5	bydgoski	18 (15 + 3 w m. Bydgoszcz)
6	włocławski	6 (5 + 1 w m. Włocławek)
7	aleksandrowski	4
8	lipnowski	2
RAZEM		124

⁶ Surowe zasady wiary i wynikające z niej ograniczenia powodowały szereg konfliktów pomiędzy menonitami, a władzami świeckimi i kościelnymi. Z czasem kolejne pokolenia menonitów przechodziły na luteranizm, który był faworyzowany zwłaszcza na terenie późniejszego zaboru pruskiego. Ponadto zdecydowana większość nowych kolonistów osadzana czy to po potopie szwedzkim, czy już po I zaborze, była luteranami. Menonici albo migrowali, albo trwali w coraz mniejszych skupiskach. Patrz A. Pabian, *Obcy i bliscy. Menonici z Pomorza i Kujaw w czasach nowożytnych*, [w:] *Swojskość i obcość w regionie kujawsko-pomorskim*, red. M. Białkowskiego i in., Toruń–Bydgoszcz 2015, s. 23–57.

Wydawałoby się, że wspomniane cmentarze można najprościej podzielić na istniejące i nieistniejące. Niestety, podejście tego rodzaju nie uwzględnia całego spektrum działań, jakie stosowano wobec nich po 1945 r., a jednocześnie – i przede wszystkim – utrwała błędne przekonanie o zaniknięciu cmentarza (wyrażane zwrotami „były cmentarz” lub „nieistniejący cmentarz”) wobec tych miejsc pochówku, na których nie zachowały się nagrobki. A przecież dopóki nie przeprowadzi się ekshumacji, nie można traktować danego cmentarza jako już nieistniejącego. Brak szczegółowych danych świadczących o przeprowadzonych ekshumacjach skłonił autora do zastosowania innego podziału cmentarzy, uwzględniającego różnorodność działań podejmowanych wobec znajdujących się na nich nagrobków, należących do widocznej gołym okiem, naziemnej części cmentarza⁷:

Typ I – **Likwidacja** – usunięcie nagrobków, fizyczne wymazanie ich z przestrzeni geograficznej, symbolicznej i społeczno-kulturowej, przy jednoczesnym zachowaniu przestrzeni cmentarza. Ewentualne zastąpienie pierwotnych funkcji grzebalnych innymi funkcjami, najczęściej o charakterze degradacyjnym, niekiedy bez poprzedzającej to działania ekshumacji. Przykładem tego typu jest m.in. cmentarz ewangelicki w dawnym Przyłubiu Polskim (gm. Solec Kujawski, pow. bydgoski), którego teren został splantowany i zalesiony, a także cmentarz ewangelicki dawnej osady Krzywa Góra (obecnie na terenie m. Włocławek), przez którego teren dziś biegną tory kolejowe do zakładów azotowych. Spoczywające na nim wcześniej szczątki zostały ekshumowane i przeniesione do wspólnej mogiły na cmentarz komunalny w Zuzalce pod Włocławkiem.

Typ II – **Lapidarium** – zlikwidowanie większości nagrobków z pozostawieniem jednego lub kilku wybranych. Opcjonalnie przeniesienie ich na inny cmentarz. Przykłady tego typu to m.in. cmentarz komunalny w Zuzalce pod Włocławkiem, na którym zgromadzono niektóre nagrobki i prochy zmarłych ze zlikwidowanego cmentarza we wspomnianej wcześniej Krzywej Górze oraz z cmentarzy ewangelickich w Dębie Wielkim i Modzerowie (gm. Włocławek). Działanie to zostało bezpośrednio spowodowane utworzeniem Zalewu Włocławskiego poprzedzającego zaporę na Wiśle.

⁷ Podstawą podziału było rozróżnienie zaproponowane przez Dagmarę Chylińską. Patrz: D. Chylińska, *Trudne dziedzictwo – cmentarze poniemieckie w krajobrazie kulturowym Dolnego Śląska*, „Architektura krajobrazu” 2007, nr 1, s. 31–39. W oparciu o stan zachowania wszystkich zapomnianych cmentarzy województwa kujawsko-pomorskiego podzielono je na dziesięć rodzajów (zob. <http://lapidaria.wikidot.com/statystyki:podzial>, dostęp: 30.11.2016). Dla cmentarzy wsi ołędzkiej doliny Wisły w województwie kujawsko-pomorskim wystarczające jest zastosowanie tylko sześciu kryteriów.

Typ III – **Dewastacja** – pozostawienie nagrobków *in situ* połączone z ich stopniową, całkowitą bądź częściową destrukcją. Niszczeniu ulegają całe konstrukcje, tablice, detale, napisy. Działanie to ma charakter celowej desakralizacji zmierzającej do wykluczenia cmentarza z krajobrazu kulturowego. To najczęściej występujące podejście do nieczynnych cmentarzy wsi olęderskich. Przykładem może służyć w tym przypadku m.in. cmentarz ewangelicki w Nowym Ciechocinku (gm. Aleksandrów Kujawski, pow. aleksandrowski), cały porośnięty lilakiem, ze zdewastowanymi nagrobkami i grobowcami oraz pozbawioną dzwonów betonową dzwonnica.

Typ IV – **Adaptacja** – ponowne lub częściowe wykorzystanie przestrzeni cmentarza zachowujące jego pierwotną funkcję przy jednoczesnej zmianie tradycji. Przykładem tego typu są m.in. cmentarz protestancki w Mątawach (gm. Nowe, pow. świecki), który od końca lat 80. XX w. jest cmentarzem rzymskokatolickim oraz cmentarz ewangelicki w Małej Nieszawce (gm. Zławień Wielka, pow. toruński), na którym pozostało niewiele dawnych nagrobków, a większa część jego powierzchni służy jako cmentarz rzymskokatolicki.

Typ V – **Porządkowanie i upamiętnienie** – działania porządkowe z pominięciem renowacji nagrobków polegające na zebraniu śmieci, okresowym wycinaniu roślinności, ogrodzeniu terenu, stawianiu tablic informacyjnych, kamieni pamiątkowych i zniczy. Przykłady: cmentarz protestancki we wsi Gać (gm. Grudziądz, pow. grudziądzki), znajdujący się od 2008 r. pod opieką II Liceum Ogólnokształcącego w Grudziądzu, na którym wycięto większość krzaków i zasadzono trawę; cmentarz ewangelicki w Toporzysku (gm. Zławień Wielka, pow. toruński), na którym w 2016 r. z inicjatywy miejscowej Ochotniczej Straży Pożarnej wycięto krzaki i zebrano śmieci.

Typ VI – **Renowacja** – przeprowadzenie działań porządkowych wraz z podaniem nagrobków wybranym zabiegom remontowo-konserwatorskim, połączone z pozostawieniem cmentarza pod opieką osób prywatnych, lokalnych stowarzyszeń lub szkół dbających o nekropolię zgodnie z tradycją i symboliką danego wyznania. Przykłady takich działań miały miejsce m.in. w przypadku cmentarza protestanckiego w Wielkich Łunawach (gm. Chełmno, pow. chełmiński). Należy on do najlepiej wyremontowanych i stanowi przykład udanego współdziałania sołtysa, mieszkańców wsi i Starostwa Powiatowego w Chełmnie. Reprezentatywny dla tej grupy jest również cmentarz protestancki w Ciechocinku (gm. Ciechocinek, pow. aleksandrowski) odnowiony przez nieformalną grupę „Tak Trzeba” w latach 2012–2014.

Wyniki tak zaproponowanego podziału zaprezentowano w tabeli na końcu artykułu. Najliczniejszą grupę, co nie jest niczym zaskakującym, stanowią cmentarze zdewastowane (typ III), które obejmują 56% wszystkich uwzględnionych w analizie cmentarzy olęderskich. Druga pod względem liczebności grupa to cmentarze objęte jakimikolwiek działaniami porządkowo-upamiętniającymi (typ V i VI). Łącznie stanowią one 31% całości, co może wydawać się wynikiem nadzwyczaj optymistycznym. Musimy jednak pamiętać, że często prowadzone na nich działania mają charakter jednorazowych, pozbawionych kontynuacji akcji. Najmniej liczny zbiór tworzą cmentarze, których nagrobki zlikwidowano (typ I), przeniesiono do lapidarium (typ II) bądź przeznaczono ich przestrzeń na pochówki rzymskokatolickie (typ IV). Tego typu działania zaistniały w przypadku 13% wszystkich interesujących nas obiektów. Gwoli ścisłości warto dodać, że nie zawsze da się jednoznacznie przyporządkować dany cmentarz do którejś z proponowanych grup. Przykładem służyć może cmentarz ewangelicki w Górsku (gm. Zławieś Wielka, pow. toruński), który został w całości zaadoptowany na pochówki obrządku katolickiego, ale jednocześnie posiada niewielkie lapidarium.

Szczegółowe omówienie sztuki sepulkralnej, z jaką mamy do czynienia na nadwiślańskich cmentarzach dawnych wsi olęderskich, stanowczo wykracza poza ramy niniejszego artykułu. W związku z tym ograniczymy się tylko do krótkiej prezentacji jej wybranych, zachowanych do dzisiaj wytworów, uznanych przez autora za najbardziej wartościowe:

1. **Płyta z Borek**⁸ [Il.1]. Na skraju jednego z trzech cmentarzy protestanckich we wsi Borki (gm. Dąbrowa Chełmińska, pow. bydgoski) leży pozioma płyta nagrobna wykonana z piaskowca. Pole inskrypcyjne jest silnie wytarte i w większości nieczytelne. Poniżej napisu znajduje się owalna płaskorzeźba przedstawiająca kobietę trzymającą za ręce czworo dzieci. Postaci stoją w bezpośrednim sąsiedztwie kotwicy. Cała grupa obwiedziona jest laurowym wieńcem. Na podstawie zachowanej części napisu można wywnioskować, że płytę najprawdopodobniej ufundował ojciec rodziny nazwiskiem Bolt, by upamiętnić pochowaną żonę i czworo dzieci. Odczytać można wyłącznie datę śmierci jednego z synów, przypadającą na 23 kwietnia 1767 r. Niewykluczone, że jest to najstarsza płyta nagrobna zachowana na cmentarzu *extra muros* w województwie kujawsko-pomorskim, aczkolwiek nie ma całkowitej pewności, czy pochodzi właśnie z tego cmentarza.

⁸ A. Zglińska, M. Wiśniewski, *Płyta nagrobna z Borek*, „Kronika Bydgoska”, t. 34: 2013, s. 365–375.

Il. 1. Fragment płyty z Borek. Cmentarz protestancki – Borki (pow. bydgoski). Fot. Michał P. Wiśniewski, 2016 r.

2. **Płyta z Wielkiego Wełcza** [Il. 2]. Druga, nie mniej cenna, pozioma płyta nagrobna znajduje się na cmentarzu protestanckim w Wielkim Wełczu (gm. Grudziądz, pow. grudziądzki). Wykonano ją z szarego wapienia. Nie odnaleziono na niej żadnych napisów. Zdobiona jest dwoma tondami, wewnątrz których umieszczono płaskorzeźby przedstawiające motywy związane z życiem biblijnego patriarchy Jakuba. W górnej części płyty umiejscowiono przedstawienie walki Jakuba z aniołem⁹, natomiast u jej podstawy ukazano równie popularny motyw „Drabiny Jakubowej” (*Himmelsleiter*)¹⁰. Trudno ocenić wiek omawianej płyty, przypuszczalnie pochodzi ona z przełomu XVIII i XIX w.

⁹ Rdz 31, 25–33. Fragment opisujący walkę Jakuba z aniołem zatytułowany *Wydarzenie nad potokiem Jabbok*. (Wszystkie przypisy biblijne na podstawie: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Edycja Świętego Pawła, 2016).

¹⁰ Rdz 28, 10–22. Wydarzenie zatytułowane w Piśmie św. *Objawienie się Boga Jakubowi* zostało na płycie ukazane w sposób zbliżony do ryciny autorstwa Václava Hollara (1607–1677), na której Jakub śpi na kamieniu pod drzewem, o którym nie ma wzmianki w Biblii.

Il. 2. Motyw „Walka Jakuba z aniołem”. Cmentarz protestancki w Wielkim Wetczu (pow. grudziądzki). Fot. Michał P. Wiśniewski, 2016 r.

3) **Kamień z Przechówka** [Il. 3]. Kamień, gład lub kopce kamieni ustawione w celu oznaczenia miejsca pochówku to jedna z najstarszych form upamiętnienia zmarłych, występująca już w neolicie¹¹. W zbiorach Muzeum Etnograficznego w Toruniu znajduje się kamień pochodzący z cmentarza protestanckiego w Sosnowce (gm. Grudziądz, pow. grudziądzki), który jest bodajże najstarszym tego typu obiektem znalezionym na cmentarzach *extra muros* na terenie województwa kujawsko-pomorskiego. Wyrzyto na nim inskrypcję z datą 1691¹². Tymczasem na cmentarzu protestanckim w Przechówku (gm. Świecie, pow. świecki) zachował się kamień z inskrypcją, na której poza literami dostrzec możemy datę 1751 albo 1754. Weryfikacja hipotezy o upamiętnieniu w ten sposób pochówku osoby zmarłej w 1754 r. wymaga przede wszystkim prawidłowego odczytania całego napisu i jego analizy, czego dotychczas nie wykonano.

¹¹ J. Dominikowski, *Nekropolia Łodzi Wielkoprzemysłowej*, Łódź 2004, s. 13. (Rozdział I: *Wprowadzenie do badań nad sztuką sepulkralną końca XIX i początku XX wieku. Obyczaj, symbol, ikonografia, styl*).

¹² A. Mietz, op. cit., s. 183.

Il. 3. Kamień nagrobny. Cmentarz protestancki w Przechówku (pow. świecki). Fot. Kornel Pleskot, 2016 r.

4) **Stele**¹³ [Il. 4]. Należą do najbardziej charakterystycznych pomników nagrobnych, nie brakowało ich również na cmentarzach wsi olęderskich. Niestety, pod względem ich liczby, a przede wszystkim zastosowanych na nich form zdobienia, województwo kujawsko-pomorskie może jedynie pozazdrościć ich Żuławom¹⁴. Na cmentarzu menonicko-ewangelickim w Mątawach (gm. Nowe, pow. świecki), zaadoptowanym na pochówki katolickie po 1987 r., zachował się tylko jeden dawny nagrobek, którym jest stela Isaacha Koppera, zmarłego w 1856 r. starszego miejscowej gminy menonickiej, oraz jego żony Anny z domu Nickel, zmarłej w 1855 r.¹⁵ Wieńczy ją półkolisty łuk z tympanonem zdobionym motywem floralnym. Płaszczyzna inskrypcyjna ozdobiona jest festonem. Stela identyczna w formie, lecz wystawiona nieco wcześniej, bo w 1852 r., leży na cmentarzu ewangelickim w Mokrem (gm. Grudziądz, pow. grudziądzki). Na dziewiętnastowieczne obiekty tego typu natrafimy także na cmentarzach w Dragaczu

¹³ Hasło: *Stela*, [w:] *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. S. Kozakiewicz, Warszawa 1976, s. 436. Płaski kamień był symbolem obecności Boga (Iz 19, 19–20).

¹⁴ Por. zachowane stele na Wyspie Sobieszewskiej, w Stogach Malborskich, czy tzw. cmentarzu 11 wsi w Cyganku.

¹⁵ Według informacji potwierdzonych badaniami terenowymi część pozostałych nagrobków została wrzucona do obecnie wyschniętego bagna na terenie Mątaw.

(gm. Dragacz, pow. świecki), Sosnówce (gm. Grudziądz, pow. grudziądzki), Wielkich Łunawach (gm. Chełmno, pow. chełmiński) i Wielkiej Nieszawce (gm. Wielka Nieszawka, pow. toruński). Najstarsza ze znanych autorowi stel znajduje się na cmentarzu protestanckim w Kosowie (gm. Świecie, pow. świecki – zob. ilustracja na barwnej wkładce na końcu tomu). Wystawiono ją zmarłym z rodziny Hass, zamieszkałej w nieistniejącym już Dzikowie¹⁶. Jest pozbawiona zdobień, ale za to gęsto zapisana po obu stronach. Najpóźniejszą z odczytanych dat zawartych w inskrypcji jest 1772 r.

Il. 4. Stela Davida Buhse (1852). Cmentarz protestancki – Mokre (pow. grudziądzki). Fot. Michał P. Wiśniewski, 2016 r.

5) **„Wihajstry” z Błota** [Il. 5]. Gwarowe wyrażenie zastosowano w tym wypadku z powodu braku polskiego odpowiednika nazwy dla żeliwnej, ażurowej konstrukcji wspartej na żeliwnym statywie, której niezbędnym elementem jest przestrzeń na tablicę inskrypcyjną. Najwięcej tego typu nagrobków występuje na

¹⁶ Dziś obszar tej osady należy do wsi Głogówko Królewskie.

cmentarzu protestanckim w Błocie (gm. Unisław, pow. chełmiński). Żaden z nich nie zachował się w całości, gdyż z uwagi na materiał konstrukcyjny stanowią one cenny łup dla złomiarzy. Fragmenty tego typu metaloplastycznych obiektów można spotkać m.in. na cmentarzu w pobliskich Brukach Kokocka (gm. Unisław, pow. chełmiński). Na podstawie materiałów ikonograficznych wiadomo, że takie żeliwne pomniki nagrobne rozpowszechnione były również m.in. na Dolnym Śląsku¹⁷.

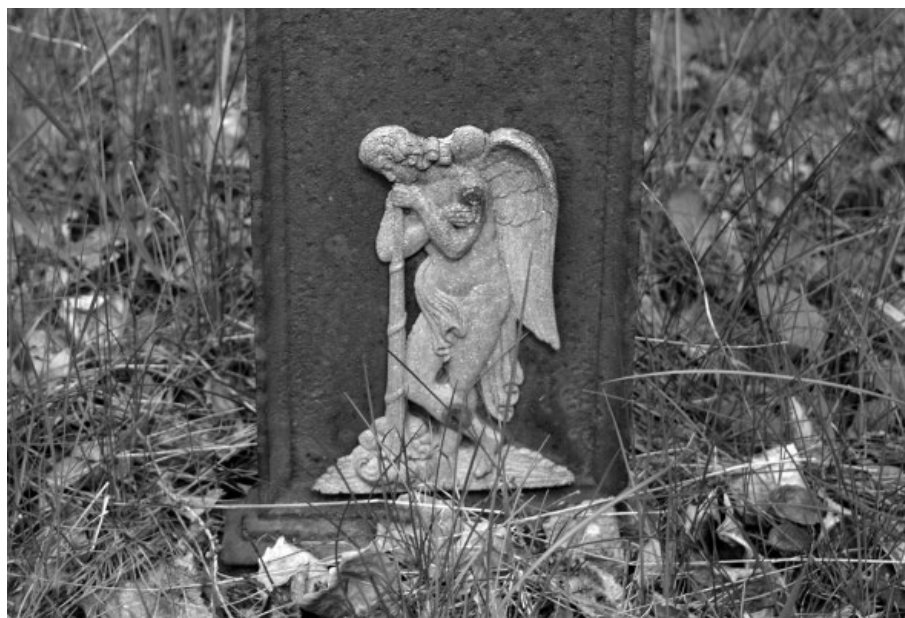
Il. 5. „Wihajster”. Cmentarz protestancki w Błocie (pow. chełmiński). Fot. Michał P. Wiśniewski, 2016 r.

6) **Tanatos** (*tanathos*) [Il. 6]. Z całej plejady istot uwiecznionych w kamieniu bądź żeliwie na szczególną uwagę zasługują geniusze śmierci zwane Tanatosami¹⁸. Zazwyczaj przedstawiano je w pozycji przycupniętej u podstawy krzyża lub cokołu steli. Często niewidoczne na pierwszy rzut oka, bywają pospolicie mylone z poczciwymi aniołami. W rzeczywistości Tanatos to bóstwo ze świata antycznego przybierające postać niemal nagiego młodzieńca ze skrzydłami, którego najważniejszym atrybutem jest zwrócona w dół pochodnia – symbol gaszenia życia. Niekiedy przedstawia się go z wieńcem laurowym lub urną. Przedstawienia

¹⁷ *Flugschrift des Schleschischen Bundes für Heimatschutz: Alte schlesische Grabmalkunst*, Breslau 1912, s. 13–14.

¹⁸ Hasło: *Geniusz* [w:] *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, s. 154. Więcej na temat geniuszy na internetowej stronie „Cmentarium” w opracowaniu *Anioly w sztuce cmentarnej XIX w. i początku XX w.*, 2007. Podrozdział *Chronos, Tanatos i inne geniusze*, <http://www.sowa.website.pl/cmentarium/Sztuka/Anioly05a.html> [dostęp: 30.11.2016].

Tanatosa zachowały się na cmentarzach protestanckich w Białych Błotach (gm. Aleksandrów Kuj., pow. aleksandrowski), Błocie (gm. Unisław, pow. chełmiński), Czarnowie (gm. Zławieś Wielka, pow. toruński), Starych Rybitwach (gm. Bobrowniki, pow. lipnowski), Strzelcach Dolnych (gm. Dobrcz, pow. bydgoski) i Wielkich Łunawach (gm. Chełmno, pow. chełmiński)¹⁹.

Il. 6. Tanatos (1881). Cmentarz ewangelicko-augsburski w Starych Rybitwach (pow. lipnowski). Fot. Michał P. Wiśniewski, 2016 r.

Na cmentarzach wsi ołęderskich w dolinie Wisły spotkamy także wszystkie inne byty (w różnym stopniu zachowania), znane ze sztuki sepulkralnej XIX i XX w., które zachowały się na cmentarzach czynnych: anioły, putta, żałobnice, a nawet alegorię sławy i chwały ukrytą w zakrzaczonym cmentarzu ewangelickim w Białym Błocie (gm. Grudziądz, pow. grudziądzki – zob. ilustracja na barwnej wkładce na końcu tomu).

¹⁹ W Błocie znaleziono dwa przedstawienia Tanatosów, najprawdopodobniej oderwane od krzyży bądź stel – pierwsze w lapidarium, drugie na brzegu jednego z pól grobowych. Tanatos z Czarnowa znajduje się obecnie w posiadaniu państwa Piątkowskich, którzy własnym sumptem dokonali renowacji tamtejszego cmentarza. W pozostałych wymienionych miejscowościach znajdziemy je na żeliwnych krzyżach.

Tabela 2. Cmentarze olęderskie w dolinie Wisły w woj. kujawsko-pomorskim. Podział według stanu zachowania w poszczególnych gminach

Powiat i gmina / Typ działań	Likwidacja	Lapidarium	Dewastacja	Adaptacja	Porządkowanie i upamiętnienie	Renowacja	Razem
POW. ALEKSANDROWSKI							
Aleksandrów Kuj.	—	—	Nowy Ciecchinek	—	—	Białe Błota, Ottoczyn I	3
Ciecchinek	—	—	—	—	—	Słońsk Górny	1
Razem w powiecie:	—	—	1	—	—	3	4
POW. BYDGOSKI							
Dąbrowa Chełmińska	Borki I Pień	—	Borki II, Borki III, Mała Kępa, Mozgowina, Rafa, Strzyżawa	—	—	Czarże	9
Dobrcz	—	—	Strzelce Dolne I, Strzelce Dolne II	—	—	—	2
Solec Kujawski	Przytubie (Polskie)	—	Przytubie (Jajtawy)	—	Otorowo, Przytubie (Niemieckie)	—	4
Razem w powiecie:	3	—	9	—	2	1	15
POW. CHEŁMIŃSKI							
Chełmno	—	—	Dolne Wymiary, Kłamry II, Kolno, Małe Łunawy, Nowawieś Chełmińska, Nowe Dobra, Ostrów Świecki, Podwiesk, Różnowo	Górne Wymiary	Kłamry I, Kłamry (Dotki)	Wielkie Łunawy	13
Unistaw	—	—	Bruki Unisławskie I, Bruki Unisławskie II	—	Bruki Kokocka	Błoto, Kokocko	5
Razem w powiecie:	—	—	11	1	3	3	17

Powiat i gmina / Typ działań	Likwidacja	Lapi- darium	Dewastacja	Adaptacja	Porządkowanie i upamiętnienie	Renowacja	Razem
POWIAT GRUDZIĄDZKI							
Grudziądz	—	—	Gogolin, Kobylanka, Linarczyk, Lisie Kąty, Mały Rudnik, Mokre, Nowa Wieś, Parski, Szynych, Świerkocin, Sztynwałd, Tuszewo, Węgrowo, Zakurzewo	—	Gać, Wielki Wętecz	Biały Bór, Sosnowka	18
Razem w powiecie:	—	—	14	—	2	2	18
POW. LIPNOWSKI							
Bobrowniki	—	—	Stary Bógpomóż, Stare Rybitwy	—	—	—	2
Razem w powiecie:	—	—	2	—	—	—	2
POW. ŚWIECKI							
Dragacz	—	—	Dolna Grupa I, Dolna Grupa II, Fletnowo, Michale, Mniszek, Nowe Marzy, Polskie Stwolino, Wiańskie Piaski, Wielki Lubień, Wielkie Stwolino	—	Bratwin	Dragacz Górna Grupa, Wielkie Zajączkowo	14
Nowe	—	—	Morgi Dolne, Morgi Górne, Pastwiska	Mątaawy	—	Tryl I, Tryl II	6
Świecie	Świecie (Przechowo)	—	Kosowo, Sartowice Dolne, Świecie (Przechówko), Święte Mate, Topolinek II, Wielki Konopat	—	Dworzysko, Topolinek I	—	10
Wartubie	—	—	Krusze (Osiek), Wielki Komórski	—	Krusze	—	3
Razem w powiecie:	1	—	21	1	4	5	32

Powiat i gmina / Typ działań	Likwidacja	Lapi- darium	Dewastacja	Adaptacja	Porządkowanie i upamiętnienie	Renowacja	Razem
POW. TORUNSKI							
Czernikowo	—	—	—	—	—	Wilcze Kąty, Włęcz	2
Lubicz	—	—	Kopanino	—	—	—	1
Obrowo	Grabowiec	—	—	—	—	Łęg-Osiek, Silno	3
Wielka Nieszawka	—	—	Brzoza	Mała Nieszawka	—	Wielka Nieszawka	3
Zławieś Wielka	Zławieś Wielka II	—	Cegielnik, Gutowo, Zaroście Cienkie, Zławieś Wielka I	Górsk, Pędzewo, Zławieś Mała	Czarne Błoto, Toporzysko	Czarnowo	11
Razem w powiecie:	2	—	6	4	2	6	20
POW. WŁOCŁAWSKI							
Fabianki	—	—	—	—	—	Łęg-Witoszyn	1
Włocławek	Dąb Wielki, Modzerowo	Zuzatka	—	—	—	Mursk	4
Razem w powiecie:	2	1	—	—	—	2	5
MIASTA NA PRAWACH POWIATU							
Bydgoszcz	—	—	Brdyjuście, Łęgnowo, Pałcz	—	—	—	3
Grudziądz	—	—	Owczarki, Pastwisko, Wielkie Tarpno	—	Rudnik	—	4
Toruń	—	—	—	—	Stawki	Rudak	2
Włocławek	Krzywa Góra	—	—	—	—	—	1
Razem w miastach na prawach powiatu:	1	—	6	—	2	1	10
Razem w województwie:	9	1	70	6	15	23	124
%	7	1	56	5	12	19	100%

Summary

Cemeteries of old Olender villages in the Vistula valley in the Kuyavian-Pomeranian Province: their condition and maintenance

The problem of old cemeteries in the Olender villages of the Vistula valley in the Kuyavian-Pomeranian Province belongs to the issues which have hardly ever been addressed by scholars. Cemeteries of Olender settlers and their descendants are frequently treated as an unwanted and difficult “post-German” legacy despite the fact that they are often the oldest monument of material and spiritual culture in a given village. No monographs devoted to those cemeteries have been published so far. This study constitutes a contribution to the research problem and is based mainly on the author’s own findings preceded by reliable field research.

In the area of the Kuyavian-Pomeranian Province there have been indexed 1780 forgotten cemeteries, seventy-eight percent of which constitute Protestant cemeteries, among which the key role is played by the cemeteries situated in the Olender villages in the Vistula valley. There are 124 such cemeteries, the majority of them being located in the county of Świecie, Grudziądz, Toruń and Chełmno. Taking into account the condition of the tombstones, they may be divided into six types: liquidated, transformed into stone collections, devastated, transformed into Roman Catholic cemeteries, commemorated and subjected to renovation works. As it reads in the table enclosed in the text, the most numerous are devastated cemeteries. However, the second place in terms of their quantity belongs to cemeteries which are subjected to various kinds of cleanup operations and renovation. There are surprisingly few liquidated cemeteries. The article presents general comments concerning the specific nature of the Olender cemeteries and several most valuable and preserved examples of sepulchral art.